

ROSYJSKA HOMOGRAFIA GRAMATYCZNA

JERZY KALISZAN

Adam Mickiewicz University in Poznań

PRESSto.

ABSTRACT. The article is devoted to the study of Russian grammatical homography (i.e. the relationship between paradigmatic forms with the same spelling but different pronunciation caused by different word stress) among nouns, adjectives and verbs. This type of homography may be illustrated by such pairs of inflectional forms of the same lexeme as *руки* – *руки*, *большую* – *большую*, *смотрите* – *смотрите* etc. The author's aim is an attempt to describe all kinds of grammatical homographs existing in contemporary Russian.

1. WSTĘP

Język rosyjski charakteryzuje się ogromnym, niespotykanym chyba w żadnym ze znanych nam języków, bogactwem zjawisk tzw. homonimii graficznej, czyli homografii, przejawiającej się w relacjach pomiędzy jednostkami wyrazowymi o identycznej pisowni, lecz różnej wymowie i znaczeniu, por.: *мука*¹ (M. lp.) ‘męka’ – *мука* (M. lp.) ‘mąka’, *угольными* (N. lm. przym. *угольный* ‘węglowy’) – *угольными* (N. lm. przym. *угольный* ‘węgielny’), *трусить* (bezokolicznik; czas. ndk) ‘bać się, tchórzyc’ – *трусить* (bezokolicznik; czas. ndk) ‘biec truchtem’, *верхом* (przysłówek) ‘po wierzchu, górą’ – *верхом* (przysłówek) ‘konno, wierzchem’, *белка* (M. lp.) ‘wiewiórka’ – *белка* (D. lp. rzecz. *белок* ‘białko’), *пропасть* (rzecz.) ‘przepaść’ – *пропасть* (czas.) ‘przepaść’, *мою* (I. os. lp. czas. *мыть*) – *мою* (B. lp. r. ż. zaimka *мой* ‘mój’), *дорога* (rzecz.) ‘trasa, szlak’ – *дорога* (forma krótka przym. *дорогой* ‘drogi, cenny’), *кому* (B. lp. rzecz. *кома* ‘śpiączka’) – *кому* (C. zaimka *кто* ‘kto’), *потом* (N. lp. rzecz. *пот* ‘pot’) – *потом* (przysłówek) ‘potem, następnie’, *насыпать* (czas. dk) ‘nasyrać’ – *насыпать* (czas. ndk) ‘nasyrywać’, *ноги* (M. i B.

¹ Wytłuszczenie samogłoski w przykładach wskazuje na miejsce akcentu wyrazowego.

Im. rzecz. *нога* ‘noga’) – *ноги* (D. lp. rzecz. *нога*), *белите* (tryb oznajmujący czas. *белить* ‘bielić’) – *белите* (tryb rozkazujący czas. *белить*), *синее* (M. i B. r. n. przym. *синий* ‘granatowy’) – *синее* (stopień wyższy przym. *синий*) itp. Ten typ homografii można określić mianem homografii akcentuacyjnej, która jest bezpośrednio uwarunkowana niestałością fonetyczną i mobilnością morfologiczną akcentu rosyjskiego².

Z semantycznego punktu widzenia homografy jako jednostki zróżnicowane znaczeniowo można podzielić na trzy typy: na homografy lekсыkalne, homografy lekсыkalno-gramatyczne i homografy gramatyczne (paradygmaticzne), przyjmując za podstawę podziału różnice w znaczeniach lekсыkalnych i/lub gramatycznych członów opozycji wyrazowych³.

НОМОГРАФЫ ЛЕКСЫКАЛНЕ posiadają różne znaczenia lekсыkalne i identyczne znaczenia gramatyczne, np.: *мука* (M. lp.) ‘męka’ – *мука* (M. lp.) ‘mąka’, *угольными* (N. lm. przym. *угольный* ‘węglowy’) – *угольными* (N. lm. przym. *угольный* ‘węgielny’), *трусить* (bezokolicznik; czas. ndk) ‘bać się, tchórzyć’ – *трусить* (bezokolicznik; czas. ndk) ‘biec truchtem’, *верхом* (przysłówek) ‘po wierzchu, górą’ – *верхом* (przysłówek) ‘konno, wierzchem’.

НОМОГРАФЫ ЛЕКСЫКАЛНО-ГРАМАТЫЧНЕ mają różne znaczenia lekсыkalne i różne znaczenia gramatyczne, por.: *белка* (M. lp.) ‘wiewiórka’ – *белка* (D. lp. rzecz. *белок* ‘białko’), *пропасть* (rzecz.) ‘przepaść’ – *пропасть* (czas.) ‘przepaść’, *мою* (1. os. lp. czas. *мыть* ‘myć’) – *мою* (B. lp. r. ż. zaimka *мой* ‘mój’), *дорога* (rzecz.) ‘trasa, szlak’ – *дорога* (forma krótka przym. *дорогой* ‘drogi, cenny’), *кому* (B. rzecz. *кома* ‘śpiączka’) – *кому* (C. zaimka *кто* ‘kto’), *потом* (N. lp. rzecz. *пот* ‘pot’) – *потом* (przysłówek), *засыпать* (czas. dk) ‘zasypać’ – *засыпать* (czas. ndk) ‘zasypiać’.

НОМОГРАФЫ ГРАМАТЫЧНЕ charakteryzują się różnymi znaczeniami gramatycznymi przy tożsamym znaczeniu lekсыkalnym, są więc różnymi formami fleksyjnymi tego samego leksemu, np.: *ноги* (D. lp. rzecz. *нога* ‘noga’) – *ноги* (M. i B. lm. rzecz. *нога*), *несите* (tryb oznajmujący czas. *носить* ‘nosić’) – *несите* (tryb rozkazujący czas. *носить*), *синее* (M. i B. r. n. przym. *синий* ‘granatowy’) – *синее* (stopień wyższy przym. *синий*).

² Inne przypadki homografii występują dość rzadko. Są one zwykle związane z różną wymową tego samego grafemu spółgłoskowego, np.: *конечно* [č'] (forma krótka przym.) – *конечно* [š] (parenteza; partykuła), *тесты* [t'] (od *тесто* ‘ciasto’) – *тесты* [t] (od *тест* ‘test’), *аза* [g] (rzecz.: ‘tytuł przywódców wojskowych w sultańskiej Turcji’) – *аза* [h] (interiekcja; partykuła). Niekiedy komponenty tego rodzaju szeregów homograficznych mogą dodatkowo różnić się akcentem, por. *карате* [r'] (od *карат* ‘jubilerska jednostka masy’) i *карате* [r] (‘japońska walka’); *аза* [z] (rzecz.: ‘gatunek ropuchy’) i *аза* [h] (interiekcja; partykuła); lub *полого* [v] (od *полюй* ‘pusty’) i *полого* [g] (forma krótka przym. *пологий* ‘łagodnie pochyły’; przysłówek ‘łagodnie pochyło’).

³ Tego rodzaju podział homografów prezentowany jest m.in. w następujących pracach: Колесников (1968); Мельникова (1974); Мельникова (1988); Петренко (1987); Емельянова (2003:263–267).

Spośród wyżej wymienionych typów homografii rosyjskiej na szczególną uwagę zasługuje homografia gramatyczna, która, w odróżnieniu od homografii leksykalnej, a zwłaszcza leksykalno-gramatycznej, charakteryzuje się pewną regularnością, przewidywalnością, określoną systemowością. Jako relacja różniących się miejscem akcentu form paradygmatycznych określonego wyrazu przejawia się ona w sferze rzeczownika i czasownika, rzadziej przymiotnika. Celem niniejszego artykułu jest analiza zjawisk homografii gramatycznej w obrębie trzech wymienionych tu części mowy. Analiza oparta jest na materiale różnego rodzaju słowników współczesnego języka rosyjskiego – homograficznych, gramatycznych, ortograficznych, ortoepicznych i in.⁴

2. HOMOGRAFIA GRAMATYCZNA RZECZOWNIKÓW

Gramatyczna homografia rzeczowników, tj. relacja graficznie identycznych, lecz akcentowo różnych słowoforn jednego leksemu rzeczownikowego, reprezentowana jest sześcioma typami opozycji fonetyczno-semantycznych. Są to:

- (1) opozycje między formami D. i B. lp. i formą M. lm. rzeczowników żywotnych typu *доктор, тетерев*;
- (2) opozycje między formą D. lp. i formą M. lm. rzeczowników żywotnych r. ż. i ogólnego typu *вдова, коза, сирота*;
- (3) opozycje między formą D. lp. i formami M. i B. lm. rzeczowników nieżywotnych r. ż., r. m. i r. n. typu *дом, рука, место, поле, вино*;
- (4) opozycje między formą C. lp. i formą L. (lokatywu) lp. rzeczowników nieżywotnych typu *лес, берег*;
- (5) opozycje między formami D., C. i Msc. lp. (a w wypadku pełnego paradygmatu liczbowego – również formami M. i B. lm.) i formą L. lp. rzeczowników nieżywotnych r. ż. typu *тень, пыль*;
- (6) opozycje między formą D. partytywnego i formą L. rzeczowników typu *снег, бок*.

Opozycje (1) typu występują w paradygmatach deklinacyjnych około 70 leksemów. Oprócz podanych wyżej *доктор, тетерев* należą do nich *кучер, мастер, повар, профессор, учитель, овод, перепел* i in. Każdy z tych leksemów kreuje po dwie pary homografów: *доктора* (D. lp.) – *доктора* (M. lm.), *доктора* (B. lp.) – *доктора* (M. lm.), *тетерева* (D. lp.) – *тетерева* (M. lm.), *тетерева* (B. lp.) – *тетерева* (M. lm.). W sumie więc potencjalna liczba tego typu homografów gramatycznych sięga 140.

Opozycje (2) typu to relacje form fleksyjnych 20 rzeczowników, do których obok już wymienionych *вдова, коза, сирота* należą *голова* ‘kierownik’,

⁴ W szczególności został wykorzystany materiał następujących słowników: Зализняк (2008); Лопатин (2007); Зарва (2001); Резниченко (2010); Эльянов (1995); Венцов et al. (2004); Гребенева (2009); Граудина, Ицкович, Катлинская (2004).

сорвиголова, сноха, старшина, слуга, блоха, дрофа, змея, овца, оса, свинья i in. W paradygmacie każdego z tych rzeczowników występuje jedna para homografów: *вдовы* (D. lp.) – *вдовы* (M. lm.), *kozy* (D. lp.) – *kozy* (M. lm.), *сироты* (D. lp.) – *сироты* (M. lm.). Tak więc globalna liczba możliwych par homograficznych odpowiada liczbie generujących owe pary leksemów rzeczownikowych.

Opozycje (3) typu realizują się w paradygmatach deklinacyjnych ponad 450 leksemów. Są to takie pary form jak *дома* (D. lp.) – *дома* (M. lm.), *дома* (D. lp.) – *дома* (B. lm.), *руки* (D. lp.) – *руки* (M. lm.), *руки* (D. lp.) – *руки* (B. lm.), *места* (D. lp.) – *места* (M. lm.), *места* (D. lp.) – *места* (B. lm.), *поля* (D. lp.) – *поля* (M. lm.), *поля* (D. lp.) – *поля* (B. lm.), *вина* (D. lp.) – *вина* (M. lm.), *вина* (D. lp.) – *вина* (B. lm.). Jak widać, każdy z leksemów generuje po dwie pary homografów. Zatem wszystkie leksemy typu *дом, рука, место, поле, вино* razem wzięte (por. dodatkowo: *глаз, лес, том, сорт, снег, тормоз; доска, зима, игла, стена, сторона, страна; дело, зеркало, сердце, стадо, тело; море; волокно, гумно, долото, окно, сукно, тавро*) dają w sumie ponad 900 szeregów homograficznych, co sprawia, iż szeregi te stanowią najliczniejszą warstwę substantywnej homografii gramatycznej.

Opozycje (4) typu odnajdujemy w paradygmatach deklinacyjnych około 100 rzeczowników. Obok wspomnianych wyżej *лес, берег* do rzeczowników tych należą *снег, долг, воз, край, клей, бой* ‘bitwa’, *бок, пол* ‘podłoga’, *сад, дом, нос, спирт* itp. Każdy z nich w swoim paradygmacie posiada jedną parę homograficznych form: *лесу* (C.) – (в) *лесу* (L.), *берегу* (C.) – (на) *берегу* (L.). Tak więc liczba tego rodzaju par w języku rosyjskim jest równa liczbie tworzących owe pary leksemów rzeczownikowych.

Opozycje (5) typu obserwujemy w paradygmatach deklinacyjnych około 35 rzeczowników, do których poza już wymienionymi *тень, пыль* należą *бровь, глубь, грязь, даль, ось, рысь* ‘kłus’, *ночь, степь, цель* itp. Większość tych rzeczowników (ponad 80%) posiada obie liczby i tworzy po pięć szeregów form homograficznych, np. (в) *тени* (L. lp.) – (от) *тени* (D. lp.), (в) *тени* (L. lp.) – (к) *тени* (C. lp.), (в) *тени* (L. lp.) – (о) *тени* (Msc. lp.), (в) *тени* (L. lp.) – *тени* (M. lm.), (в) *тени* (L. lp.) – *тени* (B. lm.). Pozostałe rzeczowniki, czyli singularia tantum, tworzą po trzy pary homografów w paradygmacie liczby pojedynczej, np.: (в) *пыли* (L. lp.) – (от) *пыли* (D. lp.), (в) *пыли* (L. lp.) – (к) *пыли* (C. lp.), (в) *пыли* (L. lp.) – (о) *пыли* (Msc. lp.). W sumie w sferze rzeczowników rodzaju żeńskiego zakończonych na spółgłoskę i posiadających osobną formę lokatywu można odnotować około 160 par homografów gramatycznych.

Opozycje (6) typu to opozycje dopełniacza partytywnego i lokatywu rzeczowników rodzaju męskiego zakończonych na spółgłoskę. We współczesnej ruszczyźnie istnieje około 40 tego typu opozycji. Oto niektóre z nich: (много) *снегу* (D. part.) – (в, на) *снегу* (L.), (стакан) *спирту* (D. part.) – (в, на)

спирту (L.), (около) *часу* (D. part.) – (в первом) *часу* (L.), (с) *краю* (D. part.) – (на) *краю* (L.), (с правого) *боку* (D. part.) – (в, на) *боку* (L.), (слезть с) *возу* (D. part.) – (на) *возу* (L.).

Na podstawie powyższej analizy można stwierdzić, że homografia gramatyczna w sferze rzeczowników jest zjawiskiem niezwykle interesującym zarówno w aspekcie jakościowym, jak i ilościowym: przejawiając się w sposób specyficzny w kilku grupach morfologicznie i akcentuacyjnie zróżnicowanych leksemów, znajduje ona odzwierciedlenie w 1300–1400 binarnych opozycjach form wyrazowych. Poza scharakteryzowanymi relacjami, cechującymi się określoną standardowością, należy dodatkowo uwzględnić nieregularne i izolowane relacje homograficzne form gramatycznych. Są to takie relacje jak: *волос* (M. lp. rzecz. *волос* ‘włos’) – *волос* (D. lm.), *волос* (B. lp.) – *волос* (D. lm.), *грудь* (D. lp. rzecz. *грудь* ‘pierś’) – *грудь* (M. lm.), *грудь* (D. lp.) – *грудь* (B. lm.), *грудь* (C. lp.) – *грудь* (M. lm.), *грудь* (C. lp.) – *грудь* (B. lm.), (о, в, на) *грудь* (Msc. lp.) – *грудь* (M. lm.), (о, в, на) *грудь* (Msc. lp.) – *грудь* (B. lm.) i być może niektóre inne.

3. HOMOGRAFIA GRAMATYCZNA CZASOWNIKÓW

Homografię gramatyczną czasowników, tj. relację różniących się akcentowo form tego samego leksemu czasownikowego, reprezentują wyłącznie pary typu *белите – белите*, *ловите – ловите*, *смотрите – смотрите*, *держите – держите*, *осушите – осушите*, *переплатите – переплатите*, *сварите – сварите*, *учитесь – учитесь*, *остановитесь – остановитесь*, w których jednym z komponentów jest forma 2. os. liczby mnogiej czasu teraźniejszego lub przyszłego prostego, drugim zaś forma trybu rozkazującego liczby mnogiej. W systemie koniugacyjnym współczesnego języka rosyjskiego występuje nie mniej niż 1200 tego typu relacji homograficznych. Wszystkie one realizowane są w paradygmatach czasowników II koniugacji, przy czym wyłącznie czasowników należących do typu akcentuacyjnego C, tj. mających akcent na ostatniej sylabie tematu w czasie przeszłym, na końcówce w 1. os. liczby pojedynczej i na temacie w pozostałych formach czasu teraźniejszego (lub przyszłego prostego) oraz na końcówce w trybie rozkazującym⁵.

4. HOMOGRAFIA GRAMATYCZNA PRZYMIOTNIKÓW

W odróżnieniu od rzeczowników i czasowników przymiotniki cechuje niewielki stopień rozpowszechnienia zjawisk homografii gramatycznej. Jej zasadniczy obszar tworzą opozycje pomiędzy formami mianownika i biernika rodzaju nijakiego oraz dopełniacza, celownika, narzędnika i miejscownika

⁵ Шведова (1980:686–687).

rodzaju żeńskiego a formą stopnia wyższego (komparatywu) przymiotników o temacie zakończonym na spółgłoskę parzystą lub na *ж, ч, щ*, np.: *синее* (M. i B.) – *синее* (komparatyw), *свежее* (M. i B.) – *свежее* (komparatyw), *синей* (D., C., N., Msc.) – *синей* (komparatyw)⁶, *свежей* (D., C., N., Msc.) – *свежей* (komparatyw). We współczesnej ruszczyźnie istnieje niewiele ponad 10 przymiotników zdolnych do kreowania tego typu opozycji homograficznych (por. jeszcze *давний, древний, поздний* czy *дюжий, рыжий, горячий, общий* ‘ogólny, niekonkretny’, *тощий* i niektóre inne), co oznacza, że maksymalna liczba tych opozycji nie przekracza 70.

Oprócz przedstawionego wyżej obszaru zjawisk jako segment adiektywnej homografii gramatycznej należy niewątpliwie traktować niestandardową relację pomiędzy formą stopnia równego i formą stopnia wyższego przymiotnika *большой*. Chodzi tu z jednej strony o relacje takich form jak *большим* (N. lp. r. m., stopień równy) – *большим* (N. lp. r. m., stopień wyższy), *большим* (N. lp. r. n., stopień równy) – *большим* (N. lp. r. n., stopień wyższy), *большую* (B. lp. r. ż., stopień równy) – *большую* (B. lp. r. ż., stopień wyższy), które różnią się wyłącznie znaczeniem stopnia (porównania), z drugiej zaś strony o relacje form *большим* (N. lp. r. m., stopień równy) – *большим* (C. lm., stopień wyższy), *большим* (N. lp. r. n., stopień równy) – *большим* (C. lm., stopień wyższy) lub *большим* (N. lp. r. m., stopień równy) – *большим* (N. lp. r. n., stopień wyższy), różniących się od siebie nie tylko znaczeniem stopnia, lecz także innymi znaczeniami gramatycznymi. Te dwa typy relacji reprezentowane są odpowiednio 11 i 14 parami homograficznymi. Tak więc paradygmat przymiotnika *большой* zawiera w sumie 25 par homografów gramatycznych.

5. PODSUMOWANIE

Podsumowując powyższą analizę i uwzględniając przytoczone dane liczbowe, należy stwierdzić, że homografia gramatyczna w języku rosyjskim jest zjawiskiem szeroko rozpowszechnionym, reprezentowanym w sumie około 2500 szeregami form wyrazowych. Jak wykazała analiza, ten typ homografii stanowi domenę rzeczownika i czasownika, a więc dwóch kategorii leksemów, w których akcent może pełnić funkcję morfologiczną, tj. występować w roli narzędzia dyferencjacji form fleksyjnych wyrazu.

LITERATURA

- Венцов, А.В., Грудева, Е.В., Касевич, В.Б., Корешкова, Е.И., Сведенцова, Е.А., Ягунова, Е.В. (2004). *Словарь омографов русского языка*. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ.
- Граудина, Л.К., Ицкович, В.А., Катлинская, Л.П. (2004). *Грамматическая правильность русской речи. Стилистический словарь вариантов*. Москва: АСТ: Астрель.

⁶ Sufiks *-ей* w formach komparatywnych jest potocznym odpowiednikiem stylistycznie neutralnego sufiksu *-ее*.

- Гребенева, Ю.Н. (2009). *Словарь омографов русского языка*. Ливны: Интернет издательство Web-Книга.
- Емельянова, О.Н. (2003). *Омонимия и смежные явления*. In: М.Н. Кожина (ed.), *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*. Москва: Флинта: Наука.
- Зализняк, А.А. (2008). *Грамматический словарь русского языка*. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА.
- Зарва, М.В. (2001). *Русское словесное ударение*. Москва: Издательство НЦ ЭНАС.
- Колесников, Н.П. (1968). *Система словесных омонимов в русском языке*. In: *XII научная сессия филологического факультета. План работы и тезисы докладов*. Тбилиси: Тбилисский государственный университет.
- Лопатин, В.В. (ed.) (2007). *Русский орфографический словарь*. Москва: Институт русского языка им. В.В. Виноградова РАН.
- Мельникова, А.И. (1974). К вопросу о русских омографах. *Русский язык в школе*, 4.
- Мельникова, А.И. (1988). Пути возникновения и развития омографии в русском языке. *Русский язык в школе*, 4.
- Петренко, М.Г. (1987). *Явление омографии в современном русском языке*. Автореф. дис. канд. филол. наук. Одесса: Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова.
- Резниченко, И.Л. (2010). *Словарь ударений русского языка*. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА.
- Шведова, Н.Ю. (ed.) (1980). *Русская грамматика*, т. 1. Москва: Наука.
- Эльянов, Д. (1995). *Каверзные ударения. Русско-английский словарь омографов*. Tenafly, N.J.: Hermitage Publishers.

Jerzy Kaliszan

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Filologii Rosyjskiej
al. Niepodległości 4
61-874 Poznań
Poland

kaliszan@amu.edu.pl

